DOI: https://doi.org/10.37547/supsci-ojss-06-11-17 Pages: 196-205

Oriental Journal of Social Sciences

ORIENTAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

journal homepage:
https://www.supportscience.uz/index.php/ojss

HISTORICAL STAGES OF THE EVOLUTION OF MORAL VALUES: THEORETICAL AND PRACTICAL ANALYSIS

Yulduz Sherdonova
Master's student (2nd year), Philosophy programme, Faculty of Social Sciences
National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek
E-mail: ysherdonova@gmail.com
Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: moral values, evolution of morality, periodisation, talion, Golden Rule, Eastern Renaissance, pandnoma, Farabi, moral circle, digital ethics.

Received: 10.11.2026
Accepted: 11.11.2026
Published: 12.11.2026

Abstract: The article examines the historical stages in the evolution of moral values using historical-philosophical, comparative-historical and socio-ethical approaches. Three criteria of periodisation are substantiated: the foundation of moral norms, the institution that sustains them, and the breadth of the moral circle. On this basis six conditional stages are distinguished: custom and talion in early communities; religious-philosophical systems of ancient civilisations; the Eastern Renaissance and the pandnoma tradition; the modern era; the twentieth century; and the digital-global age. Special attention is paid to the contribution of Central Asian thinkers – Farabi, Ibn Sina, Yusuf Khas Hajib, Davani, Kashifi, Navoi and the Jadid enlighteners – who linked ethics with reason, education and everyday practice. Contemporary debates on the ethics of artificial intelligence are also considered. The study argues that moral evolution is cumulative and layered rather than linear: each new stage reinterprets rather than abolishes the previous one, while core values remain relatively stable. Practical recommendations for moral education and the ethics of digital technologies are proposed.

AXLOQIY QADRIYATLAR EVOLUTSIYASINING TARIXIY BOSQICHLARI: NAZARIY VA AMALIY TAHLIL

Yulduz Sherdonova
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti
Ijtimoiy fanlar fakulteti, Falsafa yo‘nalishi 2-bosqich magistranti
E-mail: ysherdonova@gmail.com
Toshkent, O‘zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so‘zlar: axloqiy qadriyatlar, axloq evolutsiyasi, davrlashtirish, talion, oltin qoida, Sharq Uyg‘onishi, pandnoma, Forobiy, axloqiy doira, raqamli etika.

Annotatsiya: Maqolada axloqiy qadriyatlar evolutsiyasining tarixiy bosqichlari tarixiy-falsafiy, qiyosiy-tarixiy va ijtimoiy-axloqiy yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Davrlashtirishning uch mezoni – axloqiy me’yorlar asosi, ularni qo‘llab-quvvatlovchi institut va axloqiy doira kengligi asoslanadi. Shu asosda olti shartli bosqich ajratiladi: ilk jamoalardagi urf-odat va talion; qadimgi sivilizatsiyalarning diniy-falsafiy tizimlari; Sharq Uyg‘onishi va pandnoma an’anasi; yangi davr; XX asr; raqamli-global davr. Axloqni aql, ta’lim va kundalik amaliyot bilan bog‘lagan Markaziy Osiyo mutafakkirlari – Forobiy, Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Davoniy, Koshifiy, Navoiy va jadid ma’rifatparvarlarining hissasiga alohida e’tibor qaratiladi. Sun’iy intellekt etikasiga oid zamonaviy munozaralar ham ko‘rib chiqiladi. Axloqiy qadriyatlar evolutsiyasi chiziqli emas, qatlamlanuvchi jarayon ekani, har bir yangi bosqich avvalgisini bekor qilmay, uni qayta talqin etishi, yadro qadriyatlar esa nisbatan barqaror qolishi asoslanadi. Axloqiy tarbiya va raqamli texnologiyalar etikasi bo‘yicha amaliy tavsiyalar beriladi.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ЭТАПЫ ЭВОЛЮЦИИ НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ И ПРАКТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Юлдуз Шердонова
магистрант 2-го курса направления «Философия» факультета социальных наук
Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека
E-mail: ysherdonova@gmail.com
Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: нравственные ценности, эволюция морали, периодизация, талион, золотое правило, Восточный Ренессанс, пандномэ, Фараби, моральный круг, цифровая этика.

Аннотация: В статье на основе историко-философского, сравнительно-исторического и социально-этического подходов исследуются исторические этапы эволюции нравственных ценностей. Обоснованы три критерия периодизации:

основание нравственных норм, поддерживающий их институт и широта морального круга. На этой основе выделены шесть условных этапов: обычай и талион в ранних общинах; религиозно-философские системы древних цивилизаций; Восточный Ренессанс и традиция пандномэ; Новое время; XX век; цифрово-глобальная эпоха. Особое внимание уделено вкладу мыслителей Центральной Азии – Фараби, Ибн Сины, Юсуфа Хас-Хаджиба, Давани, Кашифи, Навои и просветителей-джадидов, связавших этику с разумом, образованием и повседневной практикой. Рассматриваются также современные дискуссии об этике искусственного интеллекта. Обосновывается, что эволюция нравственности носит не линейный, а кумулятивно-наслоительный характер: каждый новый этап не отменяет, а переосмысляет предыдущий, тогда как ядро ценностей остаётся относительно устойчивым. Предложены практические рекомендации для нравственного воспитания и этики цифровых технологий.

Kirish. Axloqiy qadriyatlar jamiyat va shaxs xulq-atvorini yaxshilik va yomonlik, adolat va adolatsizlik, burch va mas’uliyat mezonlari orqali tartibga soluvchi barqaror me’yoriy tasavvurlar tizimidir. Ular bir tomondan ijtimoiy hayotning ma’naviy asosini ta’minlasa, ikkinchi tomondan tarixiy sharoit, xo‘jalik tuzilmasi, diniy-falsafiy tafakkur va ilm-fan taraqqiyoti ta’sirida takomillashib boradi. Shu bois zamonaviy jamiyatda qadriyatlar o‘zgarishi haqidagi munozaralarni tarixiy nuqtai nazardan baholash muhim: axloqiy qadriyatlar qanday bosqichlarni bosib o‘tgan, ularning o‘zgarishini nima belgilagan va qaysi unsurlar asrlar osha saqlanib qolgan?

Mavzuning dolzarbligi globallashuv, raqamli transformatsiya va sun’iy intellekt texnologiyalari axloqiy doira, ya’ni axloqiy e’tibor qaratiladigan subyektlar to‘plami haqidagi tasavvurlarni qayta ko‘rib chiqishni talab etayotgani bilan belgilanadi. L. Omarova ta’kidlaganidek, axloqning kelib chiqishi, odat, huquq va axloqning o‘zaro munosabati hamda axloqiy tartibga solishning tarixiy turlari ilmiy munozaralar markazida qolmoqda; bu munozaralar me’yoriy universalizm va axloqning ijtimoiy-tarixiy shartlanganligi haqidagi yondashuvlar o‘rtasida kechmoqda [1]. O‘zbekistonda milliy-ma’naviy merosni o‘rganish va yosh avlodni axloqiy tarbiyalashga qaratilgan e’tibor ham axloqiy qadriyatlar tarixini tizimli o‘rganishni dolzarb qiladi.

Maqolaning maqsadi axloqiy qadriyatlar evolutsiyasining asosiy tarixiy bosqichlarini nazariy jihatdan tizimlashtirish va ularning amaliy ahamiyatini ochib berishdan iborat. Buning uchun quyidagi vazifalar qo‘yildi: davrlashtirish mezonlarini asoslash; har bir bosqichning o‘ziga xos axloqiy mantig‘ini tahlil qilish; bosqichlararo davomiylik va yangilanishni aniqlash; ta’lim-tarbiya va raqamli texnologiyalar etikasi uchun amaliy xulosalar chiqarish. Tadqiqot savollari: 1) axloqiy qadriyatlar tarixini qaysi mezonlar asosida davrlashtirish mumkin; 2) Markaziy Osiyo axloqiy tafakkuri bu evolutsiyada qanday o‘rin tutadi; 3) bosqichlar bir-birini almashtiradimi yoki qatlamlanib boradimi? Tadqiqotning yangiligi uch mezonli davrlashtirish modelini taklif etish va Markaziy Osiyo pandnoma an’anasini jahon axloqiy tafakkuri evolutsiyasining alohida bosqichi sifatida asoslashda ko‘rinadi.

Adabiyotlar sharhi. Mavzuga oid adabiyotlarni uch guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhni axloqning kelib chiqishi va axloqiy tartibga solishning tarixiy turlariga bag‘ishlangan nazariy ishlar tashkil etadi. L. Omarova axloqni inson jamoasini saqlab qolish mexanizmi sifatida talqin qilib, uning ijtimoiy hayot shakllari murakkablashgani sari takomillashib borganini va talion tamoyilidan oltin qoidaga o‘tish yo‘lini tahlil qiladi [1].

Ikkinchi guruhni Markaziy Osiyo axloqiy tafakkuriga oid o‘zbek tadqiqotlari tashkil etadi. M. Spanov va D. Tolliboyev odob-axloqqa oid asarlarda axloq masalalarining yoritilishini tahlil qilib, Sharqda bu fanning “Ilmi ravish”, “Ilmi axloq”, “Axloq ilmi”, “Odobnoma” kabi nomlar bilan atalganini, Forobiy, Ibn Sino, Koshifiy va Davoniy asarlaridagi axloqiy qarashlarni hamda pandnoma asarlari tuzilishining tarixiy o‘zgarishini ko‘rsatadi [2]. B. Karimov ilk Uyg‘onish davri Markaziy Osiyo mutafakkirlarining ilmiy-falsafiy merosi va uning jamiyat hayotidagi o‘rnini yoritadi [3], Sh. Mamadaliyev esa Forobiy falsafasida axloq masalasini, xususan, axloqiy me’yorlarning aql va ta’lim-tarbiya bilan bog‘liqligini tahlil qiladi [4].

Uchinchi guruh axloqiy qadriyatlar evolutsiyasini empirik va madaniy-evolyutsion nuqtai nazardan o‘rganuvchi xorijiy tadqiqotlardir. J. Xenrix qadriyatlar va psixologik xususiyatlarning muayyan tarixiy-institutsional sharoitlarda shakllanishini ko‘rsatgan [5]. J. Xarris va J. Antis esa sun’iy mavjudotlarga nisbatan axloqiy e’tibor masalasiga oid adabiyotlarni umumlashtirgan [6]. Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarda axloqiy qadriyatlar evolutsiyasini Markaziy Osiyo tajribasini ham qamrab olgan yagona mezonlar asosida davrlashtirish masalasi yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Ushbu maqola shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tarixiy-falsafiy, qiyosiy-tarixiy va ijtimoiy-axloqiy yondashuvlar uyg‘unlashtirildi. Tarixiy-falsafiy yondashuv har bir davr axloqiy ta’limotlarining mazmunini, qiyosiy-tarixiy yondashuv turli mintaqalardagi jarayonlarni solishtirishni, ijtimoiy-axloqiy yondashuv esa axloqiy me’yorlarni ularni qo‘llab-quvvatlovchi ijtimoiy institutlar bilan

bog‘liq holda o‘rganishni ta’minladi. Manbalar bazasini ilmiy maqolalar va monografiyalar tashkil etdi; klassik mutafakkirlarning qarashlari ilmiy adabiyotlardagi talqinlar asosida yoritildi.

Tadqiqotning tayanch tushunchalari quyidagicha belgilandi. O‘zbek tilida “axloq” arabcha “xulq” so‘zining ko‘plik shakli bo‘lib, kishilarning tarixan shakllangan xulq-atvorini, shaxsiy va ijtimoiy hayotdagi o‘zaro munosabatlarini tartibga soluvchi barqaror me’yor va qoidalar yig‘indisini bildiradi [2]. “Qadriyat” tushunchasi esa axloqiy me’yorlar negizida yotuvchi va ularga yo‘nalish beruvchi oliy mezonlarni – adolat, halollik, mehr-oqibat, burch, inson qadri kabilarni ifodalaydi. Me’yor tarixan o‘zgarishi mumkin, qadriyat esa nisbatan barqaror: masalan, adolat qadriyati saqlanib qolgani holda uning amaliy me’yorlari turli davrlarda turlicha ifodalangan.

Axloqiy qadriyatlar tarixini davrlashtirishda uch mezonga tayanildi: 1) axloqiy me’yorlarning asosi – urf-odat, ilohiy ta’limot, aql, huquq yoki inson huquqlari; 2) me’yorlarni qo‘llab-quvvatlovchi ijtimoiy institut – urug‘, diniy jamoa, madrasa, davlat, xalqaro tashkilotlar yoki raqamli platformalar; 3) axloqiy doira kengligi – me’yorlar kimlarga nisbatan amal qilishi: o‘z urug‘iga, muayyan jamoa a’zolariga, har bir insonga yoki sun’iy mavjudotlarga. Shu mezonlar asosida evolutsiya olti shartli bosqichga ajratildi (1-jadval). Davrlar shartli bo‘lib, turli mintaqalarda bir vaqtda kechmagan.

1-jadval. Axloqiy qadriyatlar evolutsiyasining davrlashtirilishi (muallif tasnifi)

Bosqich va davr	Axloqiy asos	Tayanch institut	Axloqiy doira	Tipik tamoyil
1. Ilk jamoa (ibtidoiy jamoa – ilk davlatlar)	Urf-odat, taqiq, talion	Urug‘, jamoa	O‘z urug‘i va jamoasi	Mutanosib javob; jamoa birdamligi
2. Qadimgi sivilizatsiyalar (mil. avv. II ming yillik – milodiy dastlabki asrlar)	Ilohiy ta’limot, diniy-falsafiy tizimlar	Ma’bad, ilk davlat, yozma qonun	Bir din va davlat a’zolari	Oltin qoida; ezgu fikr, ezgu so‘z, ezgu amal
3. Sharq Uyg‘onishi (IX–XV asrlar)	Vahiy va aql uyg‘unligi	Madrasa, ilmiy markazlar, saroy	Keng jamoa, “fozil shahar” ahli	Baxt-saodat, fazilat, komil inson
4. Yangi davr (XVI–XIX asrlar)	Aql, burch, foyda; Sharqda pandnoma va ma’rifatparvarlik	Davlat, universitet, madrasa	Har bir aqlli shaxs	Shaxs qadri, universal burch, ma’rifat
5. XX asr	Huquq, ideologiya, inson huquqlari	Milliy davlat, BMT	Har bir inson	Inson qadri va huquqlari; milliy qadriyatlarning tiklanishi
6. Raqamli-global davr (XXI asr)	Global kelishuv, texnologik me’yorlar	Xalqaro tashkilotlar, raqamli platformalar	Inson, tabiat, sun’iy mavjudotlar (munozarali)	Mas’uliyat, shaffoflik, barqarorlik

Natijalar. *Birinchi bosqich: urf-odat va talion.* L. Omarova fikricha, axloq inson jamoasini saqlab qolish mexanizmi sifatida vujudga keladi va ijtimoiy hayot shakllari murakkablashgani sari o‘zi ham murakkablashadi [1]. Ilk bosqichda axloqiy tartib asosan taqiqlar, urf-odat va qasos qoidalariga tayangan. Talion tamoyili – jazoning jinoyatga mutanosibligi (“ko‘zga ko‘z”) – bir qarashda qattiqqo‘l ko‘rinsa-da, aslida qasosning cheksiz zanjirini cheklovchi me’yor vazifasini o‘tagan; u ilk yozma qonunlarda, jumladan, Hammurapi qonunlarida ham mustahkamlangan. Bizningcha, taliondan oltin qoidaga – “o‘zingga ravo ko‘rmaganni o‘zgaga ravo ko‘rma” tamoyiliga o‘tish axloqiy qadriyatlar tarixidagi birinchi muhim sifat o‘zgarishidir: me’yor “teng javob” mantig‘idan “o‘zaro hurmat” mantig‘iga ko‘chadi. Amaliy jihatdan bu bosqich mutanosiblik g‘oyasini shakllantirdi; zamonaviy huquqdagi jazoning qilmishga mos bo‘lishi tamoyili shu ildizga borib taqaladi.

Ikkinchi bosqich: qadimgi sivilizatsiyalar va diniy-falsafiy tizimlar. Ilk davlatlar vujudga kelishi bilan axloqiy me’yorlar yozma qonunlar va diniy-falsafiy ta’limotlarda mustahkamlandi. Markaziy Osiyo uchun ayniqsa muhim bo‘lgan zardushtiylik axloqi “ezgu fikr, ezgu so‘z, ezgu amal” uchligiga tayanadi. Miloddan avvalgi I ming yillik o‘rtalarida Xitoy, Hindiston, Eron va Yunonistonda axloqni insonning ichki mas’uliyati bilan bog‘lovchi ta’limotlar shakllandi; K. Yaspers bu davrni “o‘q davri” deb atagan [7].

Bu bosqichda axloqiy tizimlarning shakllanishi xo‘jalik hayoti, ilk davlatchilik va yozma madaniyat taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liq kechdi: yozma qonunlar va axloqiy ta’limotlar yirik jamoalarda o‘zaro ishonch va hamkorlikni mustahkamlovchi omil bo‘ldi. Bundan kelib chiqadigan xulosa shuki, axloqiy tizimlarni faqat g‘oyalar mahsuli sifatida emas, ijtimoiy-tarixiy sharoit, xo‘jalik va davlat tuzilmasi bilan o‘zaro bog‘liq hodisa sifatida o‘rganish kerak.

Uchinchi bosqich: Sharq Uyg‘onishi va pandnoma an’anasi. IX–XV asrlarda Markaziy Osiyo turli xalqlar madaniyati uchrashadigan yirik ilmiy markazlardan biriga aylanib, Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino kabi mutafakkirlar ilmiy va ijtimoiy-axloqiy nazariyalarni ishlab chiqdi [3]. Axloqshunoslik bu davrda ilmlar tizimida maxsus o‘rin egalladi. Forobiy falsafani nazariy va amaliy qismlarga bo‘lib, axloqshunoslikni amaliy falsafa tarkibiga kiritdi; uning “Fozil odamlar shahri” kabi asarlarida inson baxt-saodati asosiy muammo sifatida qo‘yildi [2]. Sh. Mamadaliyev Forobiy axloqiy me’yorlarni aql bilan bog‘lashini va ta’lim-tarbiya masalalariga alohida to‘xtalishini ko‘rsatadi [4]. Ibn Sino Forobiy an’anasini davom ettirib, “Donishnoma”da amaliy falsafani axloq ilmi, oila boshqaruvi va shahar (davlat) boshqaruvi kabi qismlarga ajratib, axloq ilmining o‘rnini aniqlashtirgan [2].

Turkiy tildagi axloqiy tafakkurning yirik yodgorligi – Yusuf Xos Hojibning XI asrda yaratilgan “Qutadg‘u bilig” dostonida adolat, davlat, aql va qanoat timsollari orqali shaxs va davlat

axloqi uyg‘un tarzda talqin qilinadi. Davr axloqiy tafakkurining o‘ziga xos belgisi – vahiy va aql uyg‘unligi bo‘lib, tasavvuf axloqshunosligida G‘azzoliyning “Ihyo ulum ad-din” asari alohida o‘rin tutadi. Axloqiy qadriyatlarni keng ommaga yetkazishda pandnoma janri hal qiluvchi rol o‘ynadi. Imom Buxoriyning “Al-adab al-mufrad” to‘plami odob-axloqqa oid hadislarni jamlagan; Temuriylar davrida Husayn Voiz Koshifiyning “Axloqi muhsiniy” va “Futuvvatnomai sultoniy”, Jaloliddin Davoniyning “Axloqi Jaloliy” asarlari yaratildi [2]. Davoniy asarining uch qismi – asosiy fazilatlar (adolat, shijoat, donishmandlik, iffat), oila va bola tarbiyasi, shahar madaniyati va boshqaruv – axloqning shaxsiy, oilaviy va davlat darajalarini birlashtiruvchi tizimli yondashuvni namoyon etadi. Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asari esa jamiyat qatlamlari va insoniy fazilatlarni badiiy-falsafiy tahlil qilib, pandnoma an’anasining cho‘qqilaridan biriga aylandi.

M. Spanov va D. Tolliboyev pandnomalar tuzilishidagi tarixiy o‘zgarishni ham qayd etadi: odob qoidalari dastlab hadis to‘plamlarida, so‘ngra naqliy va aqliy dalillar bilan keng yoritilgan asarlarda bayon etilgan, keyinchalik esa Muhammad Sodiq Qoshg‘ariyning “Odob as-solihin” kabi qisqa va sodda jumlalarda bayon etilgan risolalar yaratilgan; bu asar Xiva madrasalarida ta’lim jarayonida qo‘llangan [2]. Bizningcha, bu jarayon axloqiy qadriyatlarning nazariy asoslashdan kundalik amaliyotga ko‘chishining yorqin namunasidir.

To‘rtinchi bosqich: yangi davr – aql, burch va ma’rifat. G‘arbda XVI–XIX asrlarda axloqning asosi tobora aql, burch va foyda tushunchalari bilan bog‘landi: I. Kantning deontologik axloqi universal burch tamoyilini, J. Bentam va J.S. Millning utilitarizmi esa umumiy manfaat mezonini ilgari surdi. J. Xenrix bu jarayonni madaniy evolyutsiya nuqtai nazaridan talqin qilib, G‘arb jamiyatlariga xos qadriyat va psixologik xususiyatlar muayyan tarixiy-institutsional sharoitlarda shakllanganini ta’kidlaydi [5]. Bu yondashuv munozarali bo‘lsa-da, axloqiy qadriyatlarning tarixiy shartlanganligini ko‘rsatuvchi muhim nazariy nuqtadir.

Bu bosqichni faqat G‘arb misolida tushunish to‘liq bo‘lmas edi. Markaziy Osiyoda axloqiy tafakkur madrasa ta’limi va pandnoma an’anasi doirasida davom etdi, XIX asr oxiri – XX asr boshida esa jadid ma’rifatparvarlari uni yangi bosqichga olib chiqdi. Abdulla Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida yaxshi va yomon xulqlar tasnifi berilib, tarbiya millat taraqqiyotining hal qiluvchi omili sifatida asoslanadi [8]. Demak, Markaziy Osiyoda yangi davr axloqiy tafakkuri milliy an’ana va ma’rifat g‘oyalarining uyg‘unligida rivojlangan.

Beshinchi bosqich: XX asr – inson huquqlari va milliy qadriyatlarning tiklanishi. Ikki jahon urushi axloqiy ongda chuqur iz qoldirdi. Nyurnberg jarayoni “buyruqni bajardim” degan bahona javobgarlikdan ozod qilmasligini mustahkamladi, 1948-yilda BMT Bosh Assambleyasi Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasini qabul qildi va axloqiy doira xalqaro huquq tilida har bir insonni qamrab oldi [9]. Sovet davrida axloq rasmiy mafkura doirasida tartibga solindi (1961-yilda “Kommunizm quruvchisining axloq kodeksi” e’lon qilingan). Mustaqillik yillarida

O‘zbekistonda milliy-ma’naviy qadriyatlarni tiklash, buyuk ajdodlar merosini o‘rganish va targ‘ib etish ustuvor yo‘nalishga aylandi; B. Karimov bu davrda Xorazmiy, Beruniy kabi allomalar merosining yangi jihatlarini o‘rganish bo‘yicha amalga oshirilgan ishlarni qayd etadi [3].

Oltinchi bosqich: raqamli davr va global etika. XXI asrda axloqiy qadriyatlar evolutsiyasi yangi sifat bosqichiga o‘tmoqda: axborot-kommunikatsiya texnologiyalari me’yorlarning tarqalish tezligini keskin oshirdi, global muammolar esa transmilliy axloqiy mas’uliyatni talab qilmoqda. Muhim yangilik – axloqiy doiraning sun’iy mavjudotlarga kengayishi mumkinligi haqidagi munozaradir. J. Xarris va J. Antis bu masalaga bag‘ishlangan 294 ta tadqiqot va munozara materialini tahlil qilib, an’anaviy oqibatchilik, deontologik va fazilat etikasi qatorida axborot etikasi va ijtimoiy-relyatsion yondashuvlar ham taklif etilayotganini ko‘rsatadi [6]. Xalqaro miqyosda YUNESKO 2021-yilda sun’iy intellekt etikasi to‘g‘risidagi tavsiyani qabul qilib, inson qadri, inson huquqlari va madaniy xilma-xillikni texnologiyalar rivojining asosiy tamoyillari sifatida belgiladi [10]. Raqamli muhitda platformalar va algoritmlar ham axloqiy me’yorlarni shakllantiruvchi yangi omilga aylanmoqda.

Bosqichlarning qiyosiy tahlili. Olti bosqichni uch mezon bo‘yicha solishtirish ularning ichki mantig‘ini ochib beradi. Birinchidan, axloqiy me’yorlar asosi tarixan “tashqi” nazoratdan “ichki” mas’uliyatga ko‘chib bordi: dastlab jamoa urf-odati, keyin diniy-falsafiy ta’limotlar, so‘ngra shaxsning aqli va vijdoni, XX asrda esa huquqiy kafolatlar axloqiy talablarni mustahkamladi. Sharq Uyg‘onishi bu yo‘lda alohida o‘rin tutadi, chunki Forobiy va Ibn Sino axloqni aql va baxt-saodat tushunchalari bilan bog‘lab, uni mustaqil ilm sifatida tizimlashtirdi [2; 4]. Ikkinchidan, me’yorlarni qo‘llab-quvvatlovchi institutlar kengayib, ularni yetkazish usullari ham o‘zgardi: og‘zaki urf-odat, yozma qonun, pandnoma, darslik, kodeks va algoritm. Uchinchidan, axloqiy doira bosqichma-bosqich kengaydi, biroq bu jarayon hech qachon to‘g‘ri chiziqda kechmagan: tarixda doira torayib, ayrim guruhlar chetda qolgan davrlar ham bo‘lgan [6].

Muhokama. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, har bir yangi bosqich oldingisini to‘liq siqib chiqarmaydi, balki uni qayta talqin qiladi. Talion mantig‘i jazo mutanosibligi tamoyilida, oltin qoida inson huquqlari g‘oyasida, pandnoma an’anasi esa zamonaviy odob-axloq kodekslari va tarbiya amaliyotida o‘z davomini topadi. L. Omarova ko‘rsatgan universalizm va tarixiy shartlanganlik o‘rtasidagi munosabat [1] ham shu bilan izohlanadi: axloqiy qadriyatlarning yadro unsurlari – adolat, halollik, mehr-oqibat, inson qadri nisbatan barqaror, ularning ifoda shakllari va amaliy me’yorlari esa tarixan o‘zgaruvchandir. Shu ma’noda milliy axloqiy qadriyatlar va umuminsoniy axloqiy tamoyillar bir-biriga zid emas, balki bir-birini to‘ldiradi.

Qatlamlanish hodisasi amaliy jihatdan ham muhim. Bugungi axloqiy munozaralarda turli tarixiy qatlamlarga mansub dalillar uchrashadi va har bir qatlam o‘z tushunchalari tizimini olib keladi. Tarixiy bosqichlarni bilish bu qatlamlarni ajratib ko‘rish, munozarani mazmunli va o‘zaro

hurmatga asoslangan muloqotga aylantirish imkonini beradi. P. Turchin va hammualliflari natijalari axloqiy evolutsiyani moddiy va institutsional omillar bilan bog‘liq holda o‘rganish zarurligini ko‘rsatsa, Markaziy Osiyo tajribasi bilim, ta’lim va ma’rifat institutlarining ustuvor rolini namoyon etadi. Raqamli davrda texnologiya ham shu omillar qatoriga qo‘shilmoqda.

Tadqiqot natijalariga tayanib, quyidagi amaliy tavsiyalar ilgari suriladi. Birinchidan, axloqiy tarbiyada Forobiy, Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Davoniy, Navoiy va Avloniy merosini zamonaviy etik tamoyillar bilan qiyosiy o‘rgatish maqsadga muvofiq; Sh. Mamadaliyev ko‘rsatganidek, Sharq axloqiy tafakkurida axloq ta’lim-tarbiya bilan uzviy bog‘liq [4]. Ikkinchidan, “Odob as-solihin” kabi qisqa va amaliy qoidalar formatidagi pandnoma tajribasidan yoshlar uchun raqamli ta’lim kontentini yaratishda foydalanish mumkin. Uchinchidan, sun’iy intellekt va ma’lumotlar bilan ishlash bo‘yicha etik me’yorlarni ishlab chiqishda YUNESKO tavsiyasi [10] bilan bir qatorda milliy axloqiy qadriyatlarni hisobga olish va axloqiy doira masalasini – kimning manfaati va huquqi hisobga olinishini aniq belgilash zarur. To‘rtinchidan, tarixiy xotira va milliy qadriyatlarni o‘rgatishni manbalar bilan ishlash va mustaqil fikrlash ko‘nikmalari bilan uyg‘unlashtirish lozim.

Tadqiqotning cheklovlari ham mavjud: davrlashtirish shartli xarakterga ega; Markaziy Osiyo birlamchi matnlari (“Qutadg‘u bilig”, “Axloqi Jaloliy”, “Mahbub ul-qulub”, pandnomalar) asosan ilmiy adabiyotlardagi talqinlar orqali yoritildi. Keyingi tadqiqotlarda aynan birlamchi manbalarning matniy tahliliga tayanish maqsadga muvofiq.

Xulosa. Axloqiy qadriyatlar evolutsiyasi olti tarixiy bosqichda – urf-odat va talion, qadimgi diniy-falsafiy tizimlar, Sharq Uyg‘onishi, yangi davr, XX asr va raqamli-global davrda kechgan chiziqli emas, qatlamlanuvchi jarayondir. Birinchidan, axloqning kelib chiqishi jamoani saqlab qolish ehtiyoji bilan bog‘liq bo‘lib, talionning oltin qoidaga o‘tishi axloqiy tafakkurdagi ilk sifat o‘zgarishini bildiradi. Ikkinchidan, zamonaviy tadqiqotlar axloqiy e’tiqodlar va murakkab jamiyatlar o‘rtasidagi sababiy bog‘liqlik haqidagi qarashlarni aniqlashtirmoqda. Uchinchidan, Markaziy Osiyo mutafakkirlari va pandnoma an’anasi axloqni aql, ta’lim va kundalik amaliyot bilan uyg‘unlashtirib, jahon axloqiy tafakkuriga o‘ziga xos hissa qo‘shgan. To‘rtinchidan, XX asrda axloqiy doira xalqaro huquq darajasida umumiy tamoyilga aylandi, XXI asrda esa uning sun’iy mavjudotlarga nisbatan kengayishi muhokama qilinmoqda. Axloqiy qadriyatlar tarixini o‘rganish o‘tmishni tushunish bilan birga, ta’lim-tarbiya, huquq va texnologiyalar sohasidagi qarorlarni axloqiy jihatdan asoslash uchun ham muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Omarova L. The Genesis of Morality and the Historical Types of Moral Regulation // Scientific Research and Development. Socio-Humanitarian Research and Technology. – 2026. – Vol. 15, № 2. – P. 134–139. – DOI: 10.12737/2306-1731-2026-15-2-134-139

2. Spanov M., Tolliboyev D. Odob-axloqqa oid asarlarda axloq masalalarining yoritilishi // Science, Technology & Digital Finance. – 2023. – Vol. 1, № 4. – B. 448–453.

3. Karimov B.X. Ilk Uyg‘onish davri Markaziy Osiyo mutafakkirlarining ilmiy-falsafiy merosi va uning jamiyat hayotidagi o‘rni // FarDU ilmiy xabarlari. – 2024. – Vol. 30, № 6. – DOI: 10.56292/SJFSU/vol30_iss6/a178

4. Mamadaliyev Sh.M. Abu Nasr Forobiyning falsafasida axloq masalasi // Pedagog respublika ilmiy jurnali. – 2023. – Vol. 6, № 4.

5. Henrich J. The WEIRDest People in the World: How the West Became Psychologically Peculiar and Particularly Prosperous. – New York: Farrar, Straus and Giroux, 2020.

6. Harris J., Anthis J.R. The Moral Consideration of Artificial Entities: A Literature Review // Science and Engineering Ethics. – 2021. – Vol. 27, № 4. – Article 53. – DOI: 10.1007/s11948-021-00331-8

7. Jaspers K. Vom Ursprung und Ziel der Geschichte. – München: Piper, 1949.

8. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.

9. Universal Declaration of Human Rights. General Assembly Resolution 217 A (III) of 10 December 1948. – URL: https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights

10. UNESCO. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. – Paris: UNESCO, 2021. – URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000381137